

Ф.М. СОКИРАН*кандидат юридичних наук, доцент
(Національна академія внутрішніх справ)*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ ЯК ЕЛЕМЕНТ ТАКТИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ

Слідча тактика як розділ криміналістики вивчає основні напрями і способи найефективнішого виявлення, опрацювання і використання доказової інформації з метою оптимального розслідування взагалі і у конкретних слідчих ситуаціях зокрема.

Істотним є те, що слідча тактика як неодмінну умову передбачає можливість вибору та зміну рішень і альтернатив у діях слідчого та прогнозованих діях інших учасників слідчих дій, умов та прийомів актуалізації розумових процесів усіх учасників.

З одного боку, слідчий, здійснюючи психологічний вплив на осіб, які беруть участь у справі, що розслідується, одержує доказову інформацію. Отже, грамотно, професійно побудований вплив грає роль тактичного засобу розслідування і є елементом слідчої тактики. Тому є цілком зрозумілою потреба в розробці криміналістикою таких методів психологічного впливу, які б дозволили в межах, передбачених законом, ефективніше виконувати задачі кримінального судочинства. З іншого – у процесі виявлення і опрацювання доказової інформації слідчий постійно відчуває негативний вплив об'єктивних і суб'єктивних чинників, що загрожують ефективності використання одержаної інформації.

До таких чинників, які можна класифікувати на групи та дослідити, слід віднести об'єктивні та суб'єктивні, підготовлені і випадкові, свідомі і мимовільні, неправду й оману тощо.

Важливим завданням слідчої тактики (як науки, так і практики) є максимальне

використання або знешкодження у межах кримінально-процесуального закону і норм судової етики впливу цих чинників з урахуванням практики застосування їх у слідчій діяльності для встановлення істини.

Серед напрямів вирішення цього завдання особливе місце посідає розробка і використання прийомів психологічного впливу.

Важливість розробки саме цього напрямку та його принципова дієвість на практиці обумовлена тим, що психологічний вплив є генетичним атрибутом будь-якого людського спілкування. Ми знову повертаємося до цього положення, щоб ще раз наголосити на його об'єктивному існуванні як обов'язкового чинника психологічної сфери діяльності правосуддя. Слід зазначити, що основним напрямом психологічного впливу як на досудовому, так і на судовому слідстві є одержання об'єктивно правдивої інформації, яка здобувається законним шляхом з встановлених законом джерел, відносно події, що розслідується.

Як відомо, цей процес збирання, опрацювання і використання доказової інформації, який є нічим іншим, як прикладним пізнанням у конкретній справі, не може бути завершеним і ефективним лише завдяки кримінально-процесуальним дозволам і заборонам, приписам і процедурам. Велику роль у цьому процесі відіграє криміналістика з її теоретико-емпіричними рекомендаціями і аналогами. Організація та обумовлена послідовність дій стосовно збирання, опрацювання та використання доказової інформації, вибір шляхів і за-

собів у цій діяльності мають вирішальне значення, які є складовими тактики криміналістичного забезпечення доказування. Таким чином, всі види спілкування у процесі розслідування кримінальної справи мають містити науково обґрунтовану емпіричну, цілеспрямовану та осмислену або інтуїтивну тактику дій і поведінки. І хоча криміналістика обумовлює основи діяльності лише уповноважених осіб, в основному – слідчого, тактичні прийоми так чи інакше використовують усі учасники процесу.

Оскільки спілкування і взаємовідносини неможливі без психологічного впливу, то слід вважати беззаперечним, що криміналістична (слідча) тактика в теоретичних і практичних рекомендаціях має враховувати наявність такого впливу, використовувати його та працювати над розробкою ефективних прийомів і систем тактико-психологічного характеру. Про необхідність такої інтеграції у психологічну сутність криміналістичної тактики взагалі і тактики окремих слідчих дій у спеціальній літературі йдеться вже давно. Ті автори, які вводять елементи психологічного впливу у криміналістичну тактику, у той же час не систематизують ці прийоми та засоби, обмежуючись більш-менш цінними, не завжди чіткими рекомендаціями. Зокрема, майже завжди в таких працях йдеться про встановлення психологічного контакту слідчого з іншими учасниками процесу, про користь або шкоду так званих психологічних «хитрощів» або «пасток». Ми вважаємо, що як цих, так і деяких інших рекомендацій відносно слідчої діяльності недостатньо для втілення ідеї підвищення ефективності досудового слідства за рахунок ґрунтовного введення даних психологічної науки у слідчу тактику. Ці рекомендації іноді суперечливі і не повністю узгоджені з «буквою» і «духом» закону, нерідко висловлені у вигляді загальних побажань без методичного і ситуаційного тлумачення. Зробимо спробу прокоментувати ці положення і запропонувати варіант вирішення проблеми.

Перш за все, слід торкнутися питання про встановлення психологічного контакту на слідстві і в суді, якому присвячена велика кількість судово-психологічних праць.

Навіть поверховий аналіз наведених в криміналістичній літературі висловлювань про сутність психологічного контакту і мету його встановлення у процесі проведення слідчих дій свідчить, що встановлення психологічного контакту є тактичним прийомом, спрямованим на спонукання готовності давати правдиві свідчення, сумлінно виконувати свої моральні обов'язки, збудження почуття довіри до слідчого з тим, щоб допитуваний (у тому числі підозрюваний і обвинувачений) своєю поведінкою сприяв досягненню істини, вирішенню задач кримінального судочинства.

З цим можна погодитись і сприйняти як певну теоретичну цінність, необхідну у практиці лише частково, як окремий, найсприятливіший для судочинства варіант спілкування, а в цілому ж це слід розглядати як досить відірване від реального життя, ідеалізоване побажання. Наша критика є аргументованою, бо якщо визнати встановлення психологічного контакту в інтерпретації згадуваних авторів об'єктивним, то тоді доведеться констатувати, що на досудовому слідстві він (контакт) виникає вкрай рідко, тому що більшість підозрюваних і обвинувачених не лише не довіряють слідчому, але й часто, якщо виходити зі змісту вивчених кримінальних справ, дають неправдиві свідчення, приховують правду, протидіють встановленню істини.

Що ж стосується свідків та потерпілих, то узагальнення, зроблені вченими, показують, що на досудовому слідстві лише близько 30% учасників процесу дають добросовісні свідчення стосовно події злочину і злочинців. Зазначений відсоток виявиться ще нижчим, якщо взяти до уваги окремі умисні неточності та замовчування, а іноді й пряму неправду у свідченнях.

Таким чином, ідея встановлення психологічного контакту в тому вигляді, в якому

вона представлена у цитованих працях, практично має дуже хитке обґрунтування.

Поглиблений аналіз наведених висловлювань дозволяє переконатись у тому, що уявлення про сутність психологічного контакту є далеким від дійсно психологічного розуміння цього явища, якому необґрунтовано надається яскраво виражене однобічне соціально-етичне забарвлення. Про який контакт може йти мова, якщо слідчий намагається проникнути в думки і почуття допитуваного, а сам у той же час приховує свої почуття і думки? Чому в цьому спілкуванні передбачається збудити довіру допитуваного до слідчого за відсутності такої довіри у слідчого до допитуваного? Про який контакт (навіть у моральному відношенні) може йти мова, якщо він забезпечує «розвиток спілкування в потрібному напрямі»? До речі, кому цей напрям потрібен: слідчому чи допитуваному? Але ж це ні що інше, як упередженість нехтування об'єктивністю.

Ці всі запитання не потребують роздумів над змістом відповіді – вона може бути лише негативною. Критиковане тлумачення психологічного контакту може призвести до його розуміння як відносин взаємних поступок, послуг і поблажок, що має бути виключено слідчим з арсеналу засобів досягнення істини у справі.

Підсумовуючи викладене вище, можна констатувати, що поняття психологічного контакту як збудження мотивації широкого каяття або громадянського обов'язку (окремі випадки дуже обмежені) просто заклопотало розмаїття способів встановлення взаємовідносин. Між тим психологічний контакт є видом спілкування, що полягає в обміні інформацією при двосторонній готовності до сприйняття і розуміння співрозмовниками один одного. Тому поняттям психологічного контакту безпосередньо охоплюється і проникнення «у думки і почуття» допитуваних, вплив на мотиваційну сферу учасників слідчої дії і тактика регулювання інформаційного обміну між слідчим і допитуваним.

Психологічний контакт як вид спілкування передбачає різні види взаємодії і, перш за все, об'єднання та конкуренцію. Слід усвідомити принципове положення, що встановлення психологічного контакту є обов'язковим атрибутом будь-якого спілкування під час проведення слідчих дій. Проте – це не просто тактичний прийом, а система тактичних і психологічних прийомів, психологічних способів спілкування, взаємний вплив (прогнозований, випадковий) природжених і набутих психічних якостей слідчого та інших учасників слідчої дії. З цих позицій можна констатувати, що встановлення психологічного контакту є початковим етапом впливу, який має розгортатися з волі слідчого у процесі проведення слідчої дії і розслідування в цілому для встановлення істини і розв'язання задач кримінального судочинства.

Вся система прийомів психологічного впливу спрямована саме на те, щоб за наявності психологічного контакту і на його основі досягти правдивих і адекватних свідчень та дій від осіб, які створюють або приховують правду. Саме тому можна і треба говорити про зміну розумових задач, про вплив на мотиваційні та морально-вольові сфери, проникнення слідчого в духовний світ співрозмовника та створення ним уявлення про поінформованість у деталях справи, переконання обвинуваченого (або іншого учасника) говорити правду агітаційними, емоційними засобами або логікою представлених доказів. Звичайно, рішення говорити правду може визріти у обвинувачуваного і на початковій стадії впливу – у процесі встановлення психологічного контакту (так само, між іншим, як ще до початку спілкування зі слідчим) але це – окремий випадок, який лише підтверджує правило. Тим більше, що початкове рішення про щире каяття нерідко надалі змінюється і тоді здійснюється в повному обсязі психологічний вплив.

Серед засобів психологічного впливу, які в загальному вигляді ґрунтуються на переконанні та примушенні (у рамках за-

кону) і які завжди у різному співвідношенні містять елементи того й іншого, особливе місце посідають прийоми злочинної обізнаності, що мають велику ефективність у виявленні, збиранні й використанні доказів. Це так звані, тактичні «хитрощі» і «пастки». Питання про застосування останніх є суперечливим у юридичній літературі, багато авторів заперечує їх правомірність при одержанні доказової інформації.

Проте навряд чи знайдуться підстави докоряти працівникам слідства і дізнання за винахідливість, хитромудрість та вправність. Навпаки, очевидно треба заохочувати такі якості фахівців, які тяжко працюють в умовах дефіциту інформації, дезінформації та прямої протидії. Безумовно, ми на цьому особливо наголошуємо, якщо ці позитивні якості реалізуються в межах закону і норм етики.

Висловлювання стосовно недопустимості застосування «пасток», «хитрощів», що інколи зустрічаються в криміналістичній літературі, на нашу думку, продиктовані скоріше бажанням відстояти чистоту та етичність кримінального судочинства без глибокого аналізу сутності прийомів, змісту психологічних взаємовідносин людей, які мають різні процесуальні інтереси, що перетворюються в цілком зрозумілі та об'єктивно неминучі конфлікти в рамках певної юридичної процедури, нарешті, сенсу криміналістичної (слідчої), тактики, яка одним із своїх завдань ставить розробку прийомів одержання доказової інформації від різних учасників процесу навіть і у несприятливих психологічних умовах.

Тому за зовнішньою законослухняністю і юридичною цнотливістю позиції критиків «хитрого» розслідування ховається, зрештою, необґрунтована обережність і маятникова реакція на явно незаконні, аморальні методи ведення слідства – від одних крайнощів ці автори переходять до інших, а, як відомо, крайнощам немає місця на шляху до істини.

Єдине, що можна закинути не на користь названих прийомів, – це їх двозначна

назва, яку слід розглядати як прояв професійного жаргону і вилучити з офіційного та наукового вжитку. Застосування цих термінів призводить до спотворення змісту пропонованих ефективних тактичних прийомів і вводить в оману опонентів, особливо процесуалістів. Думки про заміну цих термінів висловили багато авторів.

Ми пропонуємо ці прийоми назвати так: виявлення «злочинної обізнаності» (психологічний експеримент для визначення злочинної обізнаності).

Наше тверде переконання, що значна частина психологічних прийомів впливу, які особливо позначаються на практиці, а в літературі часто є не зовсім вдалими визначеннями і цілком прийнятними та ефективними. Це стосується перш за все, прийомів, спрямованих на зміну задач мислення у тієї чи іншої особи, виявлення слідів минулих афектів шляхом введення у спілкування асоціативних образів і понять (виявлення так званої винуватої обізнаності та формування в учасників слідчої дії уявлення про більшу поінформованість слідчого, ніж це є насправді). Такого ґатунку вплив має виключно вибіркочну дію, він повністю індиферентний по відношенню до невинних осіб та осіб, які не мають відношення чи то до справи, чи то до окремих її обставин. Все це є підставою для віднесення таких прийомів до розряду законних. Якщо цей вплив створює для дійсно винної особи психологічний дискомфорт, який сприяє виникненню потреби для певної, найсприятливішої для зізнання поведінки, то усі заперечення виглядають штучними і необґрунтованими.

Такою потребою може стати і визнання своєї дійсної вини, але це зовсім не означає, що обвинувачений (про нього, головним чином, йдеться в наукових судженнях з цього приводу) не зможе й далі відстоювати свою, на його думку, найкращу позицію (заперечення вини, відмова від дачі свідчень тощо). Це також не виключає можливості самообмови або самообмова однаково може виникнути як

через допустимий психологічний вплив з боку слідчого, так і без нього. Мотивація самообмови вимагає окремого вивчення. У будь-якому випадку, як було зазначено, вона менш за все детермінована психологічним впливом з боку слідчого у рамках судової етики і закону.

Всі без винятку слідчі, з якими нам доводилось спілкуватись, підтримують позицію відносно меж і змісту психологічного впливу в кримінальному судочинстві.

Враховуючи викладене вище, можна констатувати, що психологічний вплив у різних формах виявлення і як самостійний прийом проведення слідчої дії і як складова

частина тактичного прийому, а також і як напрям діяльності слідчого у розв'язанні окремих задач розслідування, — є постійно діючим джерелом формування тактичних рекомендацій і неодмінним структурним компонентом тактичних прийомів і операцій процесуального та допоміжного (оперативного) характеру.

Це дозволяє нам зробити висновок, що психологічний вплив, який застосовується слідчим у процесі розслідування і трансформований у тактичні прийоми, є обов'язковим суттєвим елементом криміналістичної (слідчої) тактики.